

Жыйынтык

Жамааттык жана жекече тилдин айкалышып кетиши ЭМКда айрым татаалдыктарды жаратат. Айрым туура эмес айтылган пикирди алгач ким айткан, ага ким жооп бериши керек экендигин аныктоо да айрым учурларда кыйынчылык жаратышы мүмкүн. Ошондой эле, ким айтканы белгилүү болуп турса да, туура эмес же агрессивдүү түрдө айтылган кеп үчүн жалпы жамаат жооп берип калат. Демек, эл аралык мамилелерде бир пикирди айтууда абдан этият болуу абзел. Себеби саясатчылардын сөзү мамлекеттердин ортосундагы, мамлекет ичиндеги ири маселелерге багытталат.

Колдонулган адабияттар тизмеси:

1. Гумбольдт, Вильгельм фон. Язык и философия культуры [Текст] / Общ. ред. А. В. Гулыги и Г. В. Рамишвили. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
2. Mead, M. The Application of Anthropological Techniques to Cross-National Communication [Текст] / M. Mead, W. Booth, M.W. Fcregory // The Harper and Row Reader. - 1988.-Pp. 135-150.
3. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю.Н.Караулов. – М.: Наука, 1987. – 261 с.
4. Панфилов, В.З. Философские проблемы языкознания [Текст] / В.З.Панфилов. – М.: Наука, 1977. – 287 с.
5. Ерасов, Б.С. Социальная культурология [Текст] / Б.С.Ерасов. -М.: Аспект-Пресс, 1997. – 591 с.
6. Гуревич, П.С. Философия культуры [Текст] / П.С.Гуревич. – М.: Аспект-Пресс, 1994. – 317 с.
7. Dahl, S. Communications and Culture Transformation. Cultural Diversity, Globalization and Cultural Convergence[Текст] / S. Dahl // Project presented to the European University.- Barcelona, 1998.
8. Никитина, С.Е. Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре: само моделирование [Текст] / С.Е. Никитина // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – С. 34-40.

Поступила в редакцию: 12. 09. 2024 г.

УДК: 81(62-182.4)

Дунканаев А. Т.

д. филол.н., проф. Ысык-кульск. гос. универ. им. К.Тыныстанова, Кыргызская Республика

Осмонова А.С.

ст. преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ТИЛИ ИЛИМИНДЕ КӨРКӨМ ЧЫГАРМА ТИЛИНИН ИЗИЛДЕНИШИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп кыргыз тили илиминде көркөм чыгарма тилинин изилдениши каралат. Изилдөөнүн максаты: көркөм чыгарманын тили, анын образ жаратуудагы функциясы, текст ичиндеги тилдик каражаттардын өз ара таасирлери, процесси, көркөм ойлоодогу ар кыл маанилик өзгөчөлүктөрү ж.б. боюнча окумуштуулар иликтөөлөрүн салыштыруу. Көркөм чыгарманын тилдик каражаттардын колдонулуш функциясын аныктоо аркылуу, көркөм чыгарманын бөтөнчөлүгүн, эстетикалык мүнөз-табиятын, уникалдуулугун ачып берүү максатын көздөйт. Чыгарманын идеялык мазмунундагы карым-катыштарды, сюжеттерди, жаратылыштык көрүнүштөрдү чагылдырууда тилдик каражаттардын ролун, милдеттерин белгилөө, кадыресе кепте, жалпы элдик тилде колдонулуп жүргөн тилдик каражаттын көркөм чыгармадагы поэтикалык маанисин аныктоо, көркөм тексттеги лексикалык бирдиктердин маанилик жылышууларына, маанилик катмарланууларына, поэтикалуулукка ээ болушуна андагы экинчи бир тилдик каражаттардын таасирлерин ачып берүү – лингвопоэтикалык иликтөөнүн негизги максат-милдеттеринин бири. Көркөм текстте тыбыш, сөз, сөз айкашы, сүйлөм, грамматикалык формалар эмне максатты көздөп колдонуларын аныктоо, эстетикалык баалуулукту жаратуудагы ролун белгилөө – лингвопоэтиканын максаты, ал эми предмети катары көркөм чыгармадагы тилдик каражаттардын жыйындысы изилдөө, бул жумуштун актуалдуулугун айгинелейт.

Негизги сөздөр: көркөм чыгарманын тили; тилдик каражат; сөз айкаштары; сүйлөмдөрдүн көркөмдүүлүгү; образдуулук; эмоционал-экспрессивдүүлүк; тилдик бирдиктер.

ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ В НАУКЕ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

В данной работе предметом исследования является изучение языка художественного произведения в науке кыргызского языка. Целью исследования является изучение языка художественного произведения, его функции в создании образа, взаимодействия языковых средств в тексте, процесса, различных смысловых характеристик в художественном мышлении и т.д., сравнение исследований других ученых. Художественное произведение преследует цель выявления исключительности художественного произведения, эстетического характера природы, уникальности посредством определения функции использования языковых средств. Установить роль, задачи языковых средств в отражении соотношений, сюжетов, явлений природы в идейном содержании произведения, определить поэтическое значение языковых средств, используемых в обычной речи, в общенародном языке, в художественном произведении, выявить влияние вторичных языковых средств на смысловые сдвиги, смысловые наслоения, поэтичность лексических единиц в художественном тексте - одна из основных целей и задач лингвопоэтического исследования. Определение цели использования звука, слова, фразы, предложения, грамматических форм в художественном тексте, установление их роли в создании эстетической ценности является целью лингвопоэтики, а совокупность языковых средств в художественном произведении как предмет исследования, что делает работу актуальной.

Ключевые слова: язык художественного произведения; языковая среда; выражения; художественность предложений; образность; эмоционально-выразительность; языковые единицы.

STUDYING THE ARTWORK LANGUAGE IN THE KYRGYZ LANGUAGE SCIENCE

In this paper, the subject of the study is the study of the language in the science of the Kyrgyz language. The purpose of the study is to study the artwork language, its function in creating an image, the interaction of linguistic means in the text, the process, various semantic characteristics in artistic thinking, etc. comparison of studies of scientists. An artwork pursues the goal of identifying the exclusivity of artwork, the aesthetic character of nature, uniqueness by determining the function of using linguistic means. To establish the role, tasks of linguistic means in reflecting relationships, plots, natural phenomena in the ideological content of a work, to determine the poetic meaning of linguistic means used in ordinary speech, in the national language, in a work of art, to identify the influence of secondary linguistic means on semantic shifts, semantic layers, the poetic nature of lexical units in a literary text is one of the main goals and objectives of linguapoetic research. Determining the purpose of using sound, word, phrase, sentence, grammatical forms in a literary text, establishing their role in creating aesthetic value is the goal of linguapoetics, and the set of linguistic means in a literary work as a subject of research, which makes the work relevant.

Keywords: artwork; language environment; expressions; artistic quality of sentences; imagery; emotional expressiveness; linguistic units

Киришүү

Кыргыз элинин эң кыска көлөмдө уюшулган дидактикалык жанрагы: макал, ылакап, табышмак, жаңылмач, учкул сөздөрүнөн тартып, акын-жазуучулардын чыгармалары жана “Манаска” чейинки зор көлөмдүү эпостордун бардыгы көркөм чыгарма түшүнүгүн шарттайт. Чыгарма түрлөрүнүн ар бири өз ара жанрдык спецификасы жагынан айырмачылыктарга ээ экендиги жана дидактикалык, эпостук, поэзиялык, прозалык чыгармалар болуп түрлөргө бөлүнүшү – филология илимдеринде эчактан такталган маселе. Бирок алардын тили, конкреттүү айтканда, ар бир жанрдык чыгармалардагы тыбыштардын, сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн көркөмдүүлүктү, образдуулукту, эмоционал-экспрессивдүүлүктү жаратуудагы колдонулуш өзгөчөлүктөрү, контекст ичиндеги маанилик байланыш-катыштары, өз ара таасирлери, ой билдирүүдөгү функциясы ж.б. кыргыз тили илиминде толук колго алынбаган орчундуу маселе бойдон калууда. Албетте, аракеттер, жылыштар бар, муну танууга болбойт.

Көркөм чыгарманын тилин изилдөөдө көп маселе бар, аларды шарттуу түрдө топтоштуруп бөлүп көрсөтөлү: 1) ар түрдүү жанрдагы чыгармалардын табиятын, биринчи кезекте, алардын тили аныктайт, айталы, макалдагы омоктуу ойдун туюндурулушу менен табышмактардагы каймана ойдун берилиши, көркөмдүүлүктүн стилдик мүнөзү, образдуулуктун жаралышындагы ык-амалдар тилдик бирдиктердин колдонулушуна байланыштуу аныкталарын териштирүү зарылдыгы бар; 2) көркөм чыгармадагы тилдик бирдиктердин функциясы өзгөчөлүү болот, синтаксистик байланыш-катыш мамилелеринин негизинде, тилдик ар кыл конструкцияларга ээ болушунун шартында лексикалык-семантикалык, синтаксистик-семантикалык, стилистикалык маанилердин, өтмө жана көп маанилик кубулуштардын жаралыш негиздерин, алардын өбөлгө-себептерин изилдөө кажет. 3) жазуучунун жеке стилиндеги тилдик бирдиктердин колдонулуш ыкмалары, андагы бөтөнчөлүктөр сыяктуу маселелер көркөм чыгарманын тили катары терең жана ар тараптуу иликтөөлөрдү талап кылбай койбойт.

М. Мураталиевдин “Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр” деген эмгегинде эпостун жана көркөм поэзиянын тилиндеги карым-катыштар, алардын ортосундагы айырмалуулуктар; эпикалык чыгармалардын лексикасынын башка тилдер аркылуу толукталышы жана колдонулушундагы бөтөнчөлүктөр; эпос тилиндеги семантика, сөздөрдүн конкреттүү, абстракттуу, тике, өтмө, көп маанилүүлүгү, лексика-грамматикалык мааниге ээ болуучу сөздөр, синонимдер, метонимиялык, синекдохалык каражаттар; эпостук чыгармалардын тилиндеги стилдик бөтөнчөлүктөр; фонетикалык-морфологиялык жана синтаксистик бөтөнчөлүктөр сыяктуу маселелердин бардыгы камтылган. Арийне, кенже эпостордун материалдарынын негизинде андагы тилдик бирдиктердин функциясы белгиленгени, айрым шарттарда ынанымдуу талданганы менен, алардын ички мүмкүнчүлүктөрү терең анализге алынган эмес, илимий ырааттуулук жок, үстүртөн жалпы баалоолорго жол берген: “Архаизмдер сүйлөмдө, айрыкча, айкындоочтун, чанда учурда ээ, баяндоочтун ролунда колдонула тургандыгы байкалат. **Төшкө найза так этти, Чарайнага шак этти** (“Жаңыл”, инв. 1447.126).

Историзмдер башка элдердин тилинен кабыл алынгандыгы байкалат жана ал историзмдердин синонимдеш түгөйүн да табууга мүмкүн болбой турган сыяктанат: **сетер (ыйык)...** Эпостордо метонимиялык белгиге ээ болгон сөздөр да колдонулат, мисал үчүн, бул, же тигил сөздүн конкреттүү маанисинин ордуна **ок жеди** сыяктуу сөздөрдүн колдонулушу да бир топ мүнөздүү экендиги байкалат”. (53). Мында бирин-экин мисалдары эле (биз тараптан) кыскартылганы болбосо, архаизм, историзм жана метонимия боюнча окумуштуунун удаалаш пикири. Үстүртөн жалпылап, болжолдоп жыйынтык чыгарган, илимий ырааттуулук, системалуулук жок, ошондой эле, **ок жеди** тилдик каражаты эпос тилинен башка көркөм чыгармаларда деле активдүү колдонулат. Дагы бир мисал: “Эпостордогу морфологиялык бөтөнчөлүктөрдү жыйынтыктап айтканда, мындайча: **-ып, -бай, -са** сыяктуу сөз мүчөлөрүнүн активдүү колдонулушу, биринчиден, айтуучунун стилдик ыкмаларына байланыштуу болсо, экинчиден, алар кыргыздын элдик поэзиясындагы калыптанып калган, көркөм поэзиядан айырмалануучу мүнөздүү белгилердин бири; элдик оозеки поэзия сүйлөө речи аркылуу жүзөгө ашкандыктан, андагы өзгөрүүлөргө дуушар болгон уңгу сөздөр, мүчөлөр кең орун алат”. (110). Автор **-ып, -бай, -са** мүчөлөрүн эпос тилинин морфологиялык өзгөчөлүгү катары белгилеген, чынында, бул мүчөлөр адабий тилде да, башка көркөм чыгармалардын түрлөрүндө да активдүү колдонула берет. Эмгекте ушундай мүчүлүштүктөр көп кездешет, буларды оюбуз далилдүү болушу үчүн гана келтирдик. М. Мураталиев эпос тилиндеги бөтөнчөлүктөрдү илимий негизде терең талдоого албаса да, андагы маселелердин арбын

экендигин көрсөтө алган. Кандай болгон шартта да, кыргыз тили илиминде көркөм чыгарманын тилин изилдөө зарылдыгын эмгектеги козголгон маселелер далилдеп турат. Жеке баамыбызда, бул эмгек азыркы учурда оош-кыйыштары, ийгилик –кемчиликтери менен кыргыз тили илиминде өз орду бар эмгек катары бааланууга тийиш

Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарманын тилин аныктап-тактоодо жана анын көркөмдүк табиятынын айрым жактарын (архаизм, историзм, диалектизмдер боюнча) практикалык негизде далилдеп көрсөтүүдө проф. Ж. Мамытовдун “Көркөм чыгарманын тили” [1] эмгеги көрүнүктүү орунду ээлеп турат. Эмгекте, адегенде, адабий тил менен көркөм чыгарма тилинин башын ачып алат. Улуттук адабий тил менен көркөм чыгарма тилинин байланыштуулугу айырмалуулугу боюнча оригиналдуу ойлорун ынанымдуу бере алган. Ж. Мамытов улуттук адабий тилдин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү менен, анын функционалдык стилдеринин эч бирине окшобогон көркөм чыгарманын тилине, анын спецификалык табиятына, айрыкча, көркөм текст тулкусундагы сөз функциясына токтолот. Көркөм чыгармада сөздүн ролу, функциясы зор экендиги тууралуу көптөгөн окумуштуулар айтып келишет. Ал эми, Ж. Мамытов көркөм сөз жөнүндө мындай дейт: “Сөздөр өзүнүн жетесинен эле образдуу келет. Ал аздыр-көптүр тилдин бардык эле функцияларына тиешелүү. Бирок сөздү кайра-кайра пайдалана берүүдөн анын образдуулугу көп учурда жоголуп, сезилбей да калат. Көркөм адабияттын тилинде болсо, сөзгө тиешелүү бул алгачкы, адепки образдуулук дайыма жаңы күч менен күтүлбөгөн жерден жылт этип чыга келет. Ар бир көрүнүктүү сөз чеберинин поэтикалык чеберчилиги мына ушул эчак көнүмүшкө айланган эски сөздүн алгачкы кооздугун “жарк эттире” билүүсүнөн да көрүнөт. Кээ бирде көркөм чыгарманын образдуулугу тар, чектелген мааниде түшүнүлөт. Кептин образдуулугу жөнүндө сөз кылганда, көп учурда жазуучу колдонгон тигил, же бул тилдик тропторду: салыштырууларды, метафораларды, метонимияларды ж. у.с. гана эске алышат. Бирок кеңири көркөм текстте алганда, образдуулук ар бир жөнөкөй эле сөздүн маанисинде көрүнөт. Автор түз, номинативдик мааниде колдонгон сөздүн, же контекст аркылуу жашырынып жаткан образдуулугу жана көп пландуулугу ачылышы мүмкүн. Ошентип, көркөм чыгарманын контекстиндеги ар бир сөздүн образдуулугу, көп маанилүүлүгү жана көп пландуулугу көркөм адабияттын тилин адамдардын ортосундагы катнашуунун башка функцияларынан айырмалап турат” [2]. Албетте, илимпоздун көркөм чыгарма тутумунда колдонулган сөзгө берген бул баасында калет жок, бирок сөздүн көркөм чыгармадагы функциясы ушулар менен гана чектелбестиги анык.

Ж. Мамытов улуттук адабий тил менен көркөм чыгарманын тилине жекече көз караштагы оюн билдирип келип, көркөм чыгарма тилинде колдонулган архаизм, историзм жана диалектизм сөздөрдү көркөм чыгармалардын материалдарынын мисалында кеңири анализге алган. Мында көөнөргөн лексика, кыргыз көркөм адабиятындагы тарыхый стилизация; архаизм, историзмдер – булар тарыхый доордун көрсөткүчү, ошол доордун тил өзгөчөлүгүн көрсөтүүчү каражаттар, аларды чечмелөөнүн ыкмалары; диалектизмдер, алардын типтери, стилистикалык функциялары каралган.

Көркөм чыгарманын табиятын, анын тилинин керемет сырын, эстетикалык дөөлөтүн жан дүйнө менен сезе билүүгө, кеңири түшүнүккө ээ болууга, аны тереңден аңдап туюуга эгедер кылчу эмгектердин бири – проф. Б. Усубалиевдин “Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик” [2] аттуу монографиясы. Аталган эмгектин жаралганына 30 жыл болсо да, актуалдуулугунан жана элек, андагы козголгон маселелерди илимий-теориялык негизде ийгине жеткире анализге алуу бардык эле окумуштуулардын колунан келе бербейт. Муну иш жүзүнө ашыруудагы бир баалуулугу – биринчиден, нукура кыргыз тилинин кыртышынан

жаралган илимий стилдеги талдоосу, экинчиден, окумуштуунун адабият таануу жана тил илими боюнча илимий-теориялык даярдыгынын тереңдиги, ошондой эле, жазуучулук таланты, шык-жөндөмү белгилесек болот.

Эмгекте көркөм чыгарманын табияты, сыры тууралуу кеңири сөз болот. Жалпы тил илиминдеги, эстетика жаатындагы көрүнүктүү окумуштуулардын көркөм чыгарманын табияты, анын тилинин функциясы боюнча айткан ой-пикирлерине, көз караштарына кеңири планда талдоо жүргүзүп, анализге алып, оош-кыйыштарын белгилеп, өзүнүн бүтүм-жыйынтыктарын чыгарат. Мында адегенде, көркөм чыгарманын жаралуу процесси жана буга кадыресе тилдин катыштыгы; көркөм кептин эстетикалык функциясы, анын кадыресе тилге катышы, кадыресе тилди көркөм тилге айландырууга көмөк болгон өбөлгөлөр тууралуу маселелер териштирилет. Белгилүү акын-жазуучулардын пикирлери келтирилип, аларга карата жекече көз карашын билдирет. Окумуштуу көркөм чыгармадагы сөз функциясына өтө жогору баа берет: “Ошентип, ар бир сөз көлөм, сыйымдуулук жагынан чексиздикке жетишет, ал ошол чыгармадагы калган сөздөрдүн баарын кучагына камтып, чырмап турат. Баса, мында аралык маселеси да анча роль ойной албайт, дааналап айтканда, аралык чыгарманын биринчи сөзү менен акыркы сөзүнүн (булардын ортосунда канча сөздөр болбойт дейсин) ортосундагы байланыш жанаша жайгашкан сөздөрдүн өз ара байланышындай эле өтө тыгыз жана ажырагыс болот. Кыскасы, чыгармадагы ар бир сөз - бул, ошол чыгарманын өзү, ал эми бүтүндөй бир чыгарма – бир эле сөз. Ошондуктан, чыгармадагы бир эле сөздү алмаштыруу, өзгөртүү – бул чыгармадагы калган сөздөрдү да өзгөртүү, алмаштыруу дегендик. Кээде чыгарманын аягында колдонгон бир сөзүн үчүн, чыгарманы кайрадан баштан-аяк карап чыгып, андагы далай сөздөрдү өзгөртүүгө туура келет. Атүгүл, айрым учурда бир эле сөздү өзгөртүү чыгарманын идеялык мазмунуна да зор таасирин тийгизбей койбойт, өзүндүн айтайын деген идеяң ошол сөздүн аркасы менен өзгөрүп, оюңа келбеген башка ойду (идеяны) айтып калышың да толук ыктымал.” (1994., 64). Автор сөзгө мындай берүү менен, анын көркөм чыгармадагы образдуулукту, көркөмдүктү жаратуудагы ролун, ордун гана көрсөтпөстөн, чыгарманын бүтүндүгүн, жумурулугун шарттоочу функциясын да мисалдардын негизинде далилдеп берет, көркөм кеп менен кадыресе кептин айырмалуулугу ыргакта экендигин да баса белгилейт. Ошондой болсо да, кадыресе кеп менен көркөм кепти таптакыр эки башка тилдик көрүнүш катары эсептебейт. Алардын ортосунда эч кандай байланыш жок деген бүтүмгө келүүгө болбостугун, көркөм чыгарманын тилине талдоо, иликтөө жүргүзүүдө кадыресе тилдин законуна таянарыбыздын өзү эле экөөнүн ортосунда тыгыз байланыштын бар экендигин, көркөм тил жалпы элдик тилден азыктанарын, тек гана, көркөм кеп элдик тилдин байлыгын жаңы сапатта – эстетикалык мүдөөдө, иргелип шөкөттөлгөн кейпте, кристалдык формада колдонорун, натыйжада көркөм чыгармада атайын бир максатка баш ийдирилип, өзүнчө бир бөлүнбөс, жападан-жалгыз бүтүндүктү, системаны түзүп каларын (1990., 111) белгилейт.

Б. Усубалиевдин көркөм чыгарманын тилине карата айткан ойлорун, көз караштарын туура баалоо менен, көркөм чыгармадагы сөздөрдүн кайра жаралуусуна карата билдирген төмөндөгүдөй үч жагдайга токтолгон .

“1. ... Сөз (тил) көркөм текстте сапаттык жаңы бирдик катары кыймылга келип, өзүнүн эстетикалык мүмкүнчүлүгүн реализациялап, жазуучу, же акын тарабынан кайрадан жаралат, жаңы боек, түскө ээ болот, жаңы мааничелери ачылат, байланышы жана өз ара карым-катышы кеңеет. 2. Сөздөрдүн кайра жаралышы контекст маселеси менен тыгыз байланышта каралууга тийиш. ... сөз мейкиндиги канчалык кеңейген сайын, ал ошончолук көп сөздөр менен ар тараптуу алакада болуп, алакада болгон сөздөрдүн баарына өз шооласын чачып, аларды да кыймылга келтирет жана ошончолук көп карама-каршылыкка, окшоштурууга, салыштырууга

ж. б. учурайт. ... Ошентип, көркөм тексттеги сөздөр өз ара өтмө катар байланышта келип, бир-бирине жөлөк-таяк болуп турушат. 3. Катмарлануу, семантикалык жылыш оңойлук менен назарга илине бербейт. Семантикалык жылышка дуушар болгон сөздү бүтүндөй көркөм тексттин фонунда карасаң да, анда эмне сыр жаткандыгын, б. а., семантикалык жылыш болгондугун так айтып бере албайсың” [2]. Айтылган ой көркөм чыгарманын табиятынын татаалдыгын, аны тилдик өңүттө изилдөө кыйла машакаттарды жаратарын билдирип турат. Б. Усубалиев бул эмгегинде көркөм чыгармадагы тилдик каражаттарды тереңден аңдап түшүнүп, кеңири аспектиде “иликтеп-жиликтеп” бере алган. Маселен, атактуу акын С. Эралиевдин “Жүз жылдар мындан кийин да” аттуу ырындагы [3] (Болгону үч куплеттен турат) тилдик каражаттарды 30 беттен ашуун көлөмдө талдоого алган. Ушунун өзү эле, биринчиден, окумуштуунун көркөм чыгармадагы тил табиятын терең түшүнүүсүнөн кабар берсе, экинчиден, көркөм чыгарманын тилин изилдөөдө көп маселелер бар экендигин таңкуулап турат.

Тил байланыш-катыш куралы катары бир гана коммуникативдүүлүк милдетти аткаруу менен чектелбейт, анын диапозону өтө кеңири, тил аркылуу адамдын толуп жаткан ички сезимдери: кубаттоосу менен санаркоосу, кубанычы менен кайгысы, суктануусу менен кабатырлануусу, таңыркосу менен чочулоосу ж. б. билдирилет, объективдүү чындыктагы бардык нерселерди, кубулуштарды, кыймылдарды туюп-сезүүлөр, аңдап-билүүлөр, баалоолор ж. б. сөз күчү менен артүрдүү ыкмаларда туюндурулат, баяндалат. Тил көп кырдуу функцияларды аткаруу аркылуу көркөмдүүлүктү, образдуулукту, эстетикалык баалуулукту жаратат жана ал көркөм чыгарма табиятын жаратат. Тил илиминде көркөм чыгарманын аныкталып-такталышы лингвостилистикалык, лингвопоэтикалык изилдөөлөргө негизделет. Бул багытта кыргыз тили илиминин уучу куру эмес, проф. Б. Усубалиевдин (1994, 2007) эмгектеринен сырткары, ф. и. док-ру: Ж. Мамытовдун “Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы” (2002), А. Абдыкеримованын “Лингвистикалык поэтика” (2008), А. Ормонбекованын “Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө” (2010) аттуу эмгектери бар. Кайсы гана окумуштууну албайлы, алардын илимпоздук дарамети изилдөөнүн объектиси катары койгон маселелеринен да көрүнөт.

Адамдын адамдык касиетинин бири руханий ишмердүүлүгү менен шартталган, ал эми, руханий таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн негизин көркөм адабият түзүп турат. Коомдук жашоо-турмушта көркөм адабиятты да таанып-билүү зарылдыгы бар, бул болсо, аны иликтөө аркылуу ишке ашырылат деген түшүнүктү билдирет жана ал ар тараптуу изилдөөлөрдү талап кылат. Кыргыз тили илиминде көркөм чыгарманы таанып-билүүдөгү, аныктап-тактоодогу дагы бир көрүнүктүү эмгек А. Ормонбековага таандык. “Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө” (2010) аттуу илимий монографиясында көркөм чыгарманын тилине тиешелүү олуттуу маселелер козголот. Окумуштуу көркөм чыгармага талдоо төмөндөгүдөй үч багытта жүргүзүлөрүн белгилейт:

- 1) тексттин табият-маңызын аныктоо;
- 2) көркөм чыгарманын жалпы эстетикалык дөөлөтүн, баалуулугун ачып берүү;
- 3) тилдик тигил, же бул кубулуштарын лингвистикалык, же лингвопоэтикалык табиятын аныктоо [6]- деп, көркөм адабиятты таанып-билүүдөгү жалпы жоболорду эске алат да:

“Арийне, бул үчөө өз ара айырмаланышса да, бир-бири менен тыгыз байланышта болот жана кайсы багытта талдоо жүргүзбөйлү, мына ушул өзгөчөлүк эске алынышы керек. Биздин иликтөөбүздө үчүнчү багыт башкы орунда турат, бирок ал белгилүү бир деңгээлде экинчи багытка баш иет, анткени, кандай гана тилдик бирдикти лингвопоэтикалык өңүттө териштирбейли, ал түбү барып ошол бирдик жашап турган көркөм чыгарманын жалпы

эстетикалык дөөлөтүн ачып берүүгө такалат,” (4) – деген көз карашын билдирет. Чындыгында, А. Ормонбекова бул эмгегинде изилдөөнүн объектиси катары коюлган: Синонимдерди көркөм каражат катары колдонуунун ык-амалдары, парафраза жана плеоназмдар, лингвопоэтикалык табияты, Кайталоонун поэтикалык каражат катары колдонулушу маселелери кеңири талдоого алынган. Эмгектеги аталган маселелердин өзгөчө ыкмада каралышы, анализге алынышы бул багытта алектенген илимпоздор үчүн үлгү болот деген ойдобуз.

Булардан сырткары, кыргыз тили илиминде көркөм чыгарманын тилине байланыштуу С. Өмүралиеванын (1987, 1999, 2005), А. Оморовдун (2002), К. Кырбашевдин (1967), С. Давлетов менен А. Акматалиевдин (1992), И. Абдувалиевдин (2018) эмгектерин белгилеп коюуга тийишпиз. Мындай эмгектердин жаралышы менен кыргыз тили илиминде көркөм чыгармалардын тили изилденип, аныкталып-такталып бүтүү дешке эч негиз жок, анткени, көркөм чыгарманын табияты татаал, аны ишке ашыруудагы тилдик каражаттардын көркөмдүүлүктү жаратуудагы колдонулуштары көп кырдуу да, көп сырдуу.

Жыйынтыктар:

1. Көркөм чыгарманын тили изилдөөнүн объектиси катары тил илиминде мурдатан эле күн тартибине коюлуп келген. Аны изилдөөгө алышкан окумуштуулардын (Виноградов В.В., Бахтин М.М., Винокур Г. О., Мамытов Ж., Усубалиев Б. Ш. ж. б.) эмгектеринин жалпы мазмунунан, коюлган маселенин иликтениш өңүтүнөн улам, көркөм чыгарманын тили, анын табияты лингвостилистикалык жана лингвопоэтикалык изилдөөлөр аркылуу аныкталып-такталып келет;

2. Көркөм чыгарманын тилине байланыштуу жалпы тил илиминдеги эмгектерди таразалап, аларга анализ жүргүзүп баа берүү бир эмгекти эмес, бир канча эмгекти талап кылары анык. Ошондуктан, ишибиздин максат-талаптарына ылайык, көркөм чыгарманын тилинин изилденишине кыскача экскурс жасоо менен, жекече айрым көз караштарды билдирип, аны изилдөөдөгү жогорудагы эки багыттын маани-маңызы белгиленди.

Колдонулган адабияттар тизмеси:

1. **Мамытов, Ж.** Көркөм чыгарманын тили [Текст]: ЖОЖдордун филол. фак, студ. үчүн окуу куралы // Ж.Мамытов. - Ф.: Мектеп, 1990. - 124 б.
2. **Усубалиев, Б.** Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик [Текст]: монография / Б.Усубалиев. - Бишкек, 1994. – 231 б.
3. **Эралиев, С.** Айыл ырлары: Ырлар жана поэмалар [Текст] / С.Эралиев. – Ф.: Кыргызстан, 1976. – 244 б.
4. **Мамытов, Ж.** Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы [Текст]: монограф. / Ж.Мамытов.- Каракол: БМУ, 2002. – 200 б.
5. **Абдыкеримова, А.** Лингвистикалык поэтика [Текст] / А.Абдыкеримов. - Каракол: БМУ, 2008.- 205 б.
6. **Ормонбекова, А.** Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө [Текст] / А.Ормонбекова.- Бишкек: Бийиктик, 2010. - 362 б.

Поступила в редакцию: 08. 10. 2024 г.

УДК 80-81

Мирзахидова М.И.

д.филол.н., проф. Жалал-Абадского гос. универ. им. Б.Осмонова, Кыргызская Республика

Надилбек к. Б.

преп. Ошского технологического универ. им. М.М. Адышева, Кыргызская Республика

Маматкадырова Т.У.

асп. Кыргызско-Узбекского Межд.универ.им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика